

Fodor Pál

Egy különös oszmán intézmény: a „lemondás” (feragat)

Fennállásának első háromszáz évében aligha volt fontosabb intézménye az Oszmán Birodalomnak, mint az úgynevezett timár-rendszer. A patrimoniális oszmán társadalomban a földek és a közjövedelmek túlnyomó hányadát a dinasztikus hatalmi központ tartotta kezében, és annak közel felét szolgálati birtokok (*timar*; *ziamet*, *has*) formájában az államot fenntartó katonáknak és hivatalnokoknak osztotta ki. A timár-birtokok jellemzően lovas katona: szpáhi volt, aki javadalmáért katonai szolgálatot teljesített, ám a földhasználat felügyelete, az adóbehajtás, a közrend fenntartása és más közfunkciói révén egyúttal a központi hatalom helyi képviselőjeként is működött. Mindezek folytán a tartományi timáros szpáhisereg a „klasszikus” oszmán társadalom egyik tartóoszlopának számított.¹

Ennek fényében nem meglepő, hogy az intézmény története mindig a kutatások homlokterében állt. A tanulmányozásához rendelkezésre álló források között a szandzsák-összeírások (*mufassal defteri*) és timár defterek (*icmal defteri*) mellett kitüntetett helyet foglalnak el az úgynevezett rúznámcses defterek (*timar ruznamçe defteri*), amelyekben a javadalombirtok-adományozásokat, a birtoklásban és a birtokosok személyében beállott változásokat rögzítették. Ezt a forráscsoportot elsőként magyar turkológusok kezdték használni, aztán az 1970-es évektől a nyugati és a törökországi kutatás is felfedezte, és ma már egyre inkább támaszkodik rá.²

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2021.1.27>

¹ Vö. Dávid Géza–Fodor Pál, Az oszmán timár-birtokos haderő nagysága és összetétele a XVII. század második felében. *Hadtörténelmi Közlemények* 117 (2004/2) 481/1. jegyzetben hivatkozott irodalom.

² Géza Dávid, Osmanlı Macaristan'ı örneğinde timar ruznamçe defterlerinin önemi. In: *Osmanlı coğrafyası kültürel arşiv mirasının yönetimi ve tapu arşivlerinin rolü uluslararası kongresi. 21–23 Kasım 2012. Bildiriler*. I. Haz. Mehmet Yıldırım–Songül Kadioğlu. Ankara, 2013, 371–378; némileg eltérő magyar változata: Uő, A timár rúznámcseszik jelentősége az oszmán birtoklástörténet és archontológia szempontjából. *Keletkutatás* 2014. tavasz, 45–57. Az általa is idézett régebbi szakirodalmat ld. ott. Újabbban például: Erhan Afyoncu, *Osmanlı devlet teşkilâtında Defterhâne-i Âmire (XVI.–XVII. yüzyıllar)*. Ankara, 2014, 29–33; Emine Erdoğan Özünlü, Askerî tarih araştırmaları bakımından timar ruznamçe defterleri'nin önemine dair bazı düşünceler. In: *Osmanlı coğrafyası*. II. Ankara, 2013, 393–401; Uő, Osmanlı iskân tarihine dair önemli bir kaynak: Timar ruznamçe defterleri. [*Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2016/1) 141–155; Bilgin Aydın, *XVI. yüzyılda Dîvân-i Hümayun ve defter sistemi*. (Türk Tarih Kurumu yayınları, II/7.) Ankara, 2017, 137–146.

Az első ilyen defterek a 15. század nyolcvanas éveinek végéről maradtak ránk. Rendezettebb, kimunkáltabb változatai nagyobb számban a 16. század ötvenes éveitől állnak rendelkezésre. Ezek létrejötte egy sor változásnak köszönhető: a timár-adományozások 1530-as évektől meginduló centralizálásának, a timár-igénylők folyamatos szaporodásának s végül a deftereket gondozó központi hivatal, a birodalmi defterek tárháza (*defter-i hakani*) 1540-es évekbeli kibővítésének és átszervezésének, amelyet az előbbiekből fakadó többletendők tettek szükségessé. Ez a hivatal kezelte az újraelosztó rendszer nyilvántartására szolgáló másik két defterfajta is: a részletes szandzsák-összeírásokat és a timár deftereket.³

Míg az utóbbiak ritkábban, olykor több évtizedes időkülönbséggel készültek, a rúznámce defterekben elvben napról napra regisztrálták a birtoklásban bekövetkező változásokat (innen is a nevük: a rúznámce 'napló'-t jelent).

A nagy hódítások leállása után ahhoz, hogy egy új igénylő javadalomhoz vagy javadalom-kiegészítéshez jusson, a már kiosztott birtokok vagy részirtokok közül valamelyiknek szabaddá kellett válnia. Ez történhetett úgy, hogy az előző birtokost valamiért megfosztották javadalmától, „letették” (azaz *mazul* lett). Előfordulhatott az is, hogy az előző birtokos meghalt (*mütevffa*), „vértanúságot” szenvedett (*şehid*) a harcban, kiöregedett és képtelenné vált a szolgálatra (*pir ve natüvan*), vagy lemondott a birtokáról stb.⁴ A jelentkezők között sokáig a rendszerbe visszakerülni igyekvő mázul szpáhik képviseltették magukat legnagyobb számban.⁵ Őket az igénylők tarka hada követte: a szpáhi-fiúk, akik meghatározott feltételekkel apjuk halála után timárt kaphattak, a főhivatalokat betöltő „előkelők” vagy „nagyok” (*ekabir* és *ümera*) gyerekei és emberei, az udvar és a hárem kiváltságosai, a zsold helyett javadalombirtokkal fizetett (*timara çikan*) udvari zsoldosok és tisztségviselők, a kollektív timárral (*müstahfiz timarı*) fizetett várkatonák, a birtokaikat különféle címeken (*terakki* 'javadalomemelés'; *ziyade* 'többlet'; *tekmil* 'kiegészítés') megnövelni akarók s persze a rengeteg kezdő javadalomra (*ibtidadan timar*) áhítózó (gyakran rája származású) várományos, aki hadi érdemeivel és vitézségével (*yoldaşlık*

³ Douglas A. Howard, The Historical Development of the Ottoman Imperial Registry (Defter-i hakani): Mid-Fifteenth to Mid-Seventeenth Centuries. *Archivum Ottomanicum* 11 (1986[1988]) 214–221; e defter-típusok tömör, pontos leírása: Afyoncu, *i. m.*, 18–28; Sz. Simon Éva, *A hódoltságon kívüli „hódoltság”*. *Oszmán terjeszkedés a Délnyugat-Dunántúlon a 16. század második felében*. Budapest, 2014, 39–50.

⁴ Hegyi Klára, „Aranyásóp szpáhik” a királyi Magyarországon. In: *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1993, 103–111; Uő, *A füleki szandzsák*. Budapest, 2019, 42–59, főleg 50.

⁵ A Karamáni vilájetben 1536–1538-ban a megadóományozottak 66%-a mázul szpáhi volt, és 27%-ot tettek ki a szpáhik fiai: Mario Grignaschi, Das osmanische *timar*-Recht und der *kanun* Süleymans des Gesetzgebers. In: *Armağan. Festschrift für Andreas Tietze*. Hrsg. von Ingeborg Baldauf–Suraiya Faroqhi unter Mitwirkung von Rudolf Veselý. Praha, 1994, 125.

mahall-i himmetden) érdemelte ki, hogy a szpáhi-társadalom, szélesebb értelemben a katonai rend soraiba lépjen.

Az 1580-as évekre a timár rúznámcsse defterekben a változások okai között vezető helyre került a timárokról történő lemondás. A bejegyzéseket indokló és megvilágító narrációk sűrűn kezdődnek ezzel a mondattal: „Mivel a nevezett kinevezési okiratát visszaadta, és saját akaratából timárjáról lemondott...”⁶ Látva a hihetetlen túlekedést, a sikertelen javadalomszerzési kísérletek sokaságát, a kiutalási parancs megszerzése és a tényleges birtokbaadás között eltelt idő hosszúságát,⁷ elsősre érthetetlen, miért adták vissza számosan szinte másnap kínkeservesen megszerzett javadalmukat vagy részjavadalmukat (*hisse*),⁸ amelyet legtöbbször nem is az adománylevélben szereplő, hanem annál kisebb összeggel („kiegészítendő hiánnyal”: *ber vech-i iltizam, ber vech-i noksan/noksan ile, ber vech-i teknil*) kaptak meg.⁹

A jelenséggel természetesen a központi hatalom is tisztában volt, amely már a 16. század elejétől próbálta mederben tartani az efféle mozgásokat. Az egyik első erre utaló jel az I. Szelim (1512–1520) szultánnak tulajdonított törvénykönyvben (*kanunname*) bukkan fel. Ennek egyik passzusa arról árulkodik, hogy már ekkor sem lehetett ritka a timár gyors visszaadása, amelyet a következő rendelettel próbáltak visszaszorítani: „Ha egy szpáhi a timárjáról lemondana, addig ne cseréljék másikra, amíg legalább egyévi jövedelmét be nem szedte.”¹⁰ A timár-rendszer szabályozása szempontjából kiemelkedő fontosságú 1531. évi rendelet ugyancsak foglalkozott a kérdéssel.¹¹ A központi hatóságokat láthatólag

⁶ *Mezkür beratın verüb ihtiyarılıle timarından feragat etmeğın...* Ld. például İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (= BOA), Kepeci 325, 2 (1584); Maliyeden Müdevver 15283, 622 (1582); Ruznamçe 87, temesvári rész, 3 (1586). (A forrásszövegeket egységesen idézem, akkor is, ha a közreadó másként írta át.)

⁷ Nem ritkán 10–12 év; ld. Hegyi, „Aranyásó szpáhik”, 110; Dávid, A timár rúznámcseszik, 47. Dávid még 36 vagy 38 év után révbe ért várományost is talált (uo).

⁸ Vö. ehhez Dávid, *i. m.*, 47.

⁹ Egy példa: az 1570-es években a Füleki szandzsák birtokosai átlagban csak 85%-át kapták meg a kiutalásuk szerinti jövedelemnek; ld. Hegyi, *A füleki szandzsák*, 48. Ez a gyakorlat már a 16. század húszas-harmincas éveiben széltében kimutatható; ld. Pál Fodor, *The Business of State: Ottoman Finance Administration and Ruling Elites in Transition*. (Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Türkvölker, 28.) Berlin, 2018, 274. A jelenségre felfigyelt Robert L. Staab is (The Characteristics of the Timar System in Paşa Livası in the 16th Century: Based on the Examination of the Maliyeden Müdevver Defteri, No. 34. In: *X. Türk Tarih Kongresi. Ankara: 22–26 Eylül 1986. Kongreye sunulan bildiriler*. IV. Ankara, 1993, 1898–1926), aki azonban félreérteni látszik az *iltizam* („vállalkozás, adóbérlés”) terminus jelentését ebben az összefüggésben.

¹⁰ *Bir sipahi timarından feragat etmelü olıcak bir hasil almayınca tebdil olunmaya*. Ld. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukî tahlilleri. III. kitap: Yavuz Sultan Selim devri kanunnâmeleri*. İstanbul, 1991, 136, 138; vö. Grignaschi, *i. m.*, 124/3. jegyzet.

¹¹ Erről és a többi hasonló rendeletről ld. Klaus Röhrborn, *Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte*. Berlin–New York, 1973, 29–54; Káldy-Nagy Gyula, A török állam hadseregének kialakulása I. Szulejmán korára. In: *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Szerk. Ruzsás Lajos–Szakály Ferenc. Budapest, 1986, 174–181.

még nem elsősorban a lemondás ténye zavarta, hanem az, hogy a javadalmát visszaadó és helyette újat szerző személy esetleg mindkettőt megtartja. Ennek megakadályozására elrendelték: „Ha egy szpáhi a timárjáról lemondana, addig, amíg azt a timárt nem adományozták más szpáhinak, és ... erre boldogságos küszöböntől felséges adománylevél ... vagy a te részedről (ti. a beglerbégétől) nem adatik ki adománylevél, annak a lemondó szpáhinak ne adományozz másik timárt, nehogy ilyen módon két timár birtokába jusson...” Ha viszont ez megtörtént, a lemondó minden további nélkül kaphatott új javadalmat.¹²

Az 1530-as évek második felére azonban láthatóan megváltozott a központ hozzáállása és hangneme. A szintén jól ismert 1536. évi timár-rendeletben kijelentik: a lemondások egy része mögött az a cél, hogy ezzel a „csalással” javadalomemeléshez (*terakki*) jussanak. Sok szpáhi ugyanis a lemondás után azonnal másik timárt kér, és az adományozással együtt járó emelés révén nagyobb szolgálati birtokra tesz szert.¹³ Ezért „mostantól fogva, ha a ziámet- és timár-birtokosok közül valaki efféle emelés ürügyén a birtokában lévő timárról lemondana, ne fogadják el, hanem érzék el, hogy továbbra is a kezén lévő timárt birtokolja. Nagyon óvakodjanak attól, hogy ezen a módon a szpáhiakat javadalomemeléshez juttassák.”¹⁴

Pár év múlva, egy vélhetőleg 1539-ben kiadott parancsban aztán világosan kimondják azt, amit a korabeli oszmán viszonyok ismeretében eleve sejthetünk: a gyakori lemondások hátterében valójában kökemény üzletelés húzódott meg: „Nem engedhető meg, hogy egy szpáhi néhány száz akcsés emelés érdekében timárját másnak eladja, és évente két-háromszor timárt adjanak neki.”¹⁵

¹² *Ve bir sipahi timarından feragat eyleye ol feragat eyledüğü timar bir ahar sipahiye tevcih olunub tezkereli ise tezkere verilüb südde-i saadetümden berat-i alişan ihsan olunmadın ve tezkeresüz olur ise seniün tarafundan gayra berat verülmedin ol feragat eden sipahiye ahar timar vermeyesin ki bu tarikile iki timar tasarruf etmek lazım gelmeye. Feragat eyledüğü timar ahar sipahiye verilüb güdüğünden sonra ana dahi kanun üzere timar tevcih eylesesin.* Ld. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukî tahlilleri. IV. kitap. Kanunî Sultan Süleyman devri kanunnâmeleri. I. kısım: merkezî ve umumî kanunnâmeler.* İstanbul, 1991, 566, 573–574.

¹³ *Ve erbab-i timardan baz-i sipahiler mücerred terakki eylemek maslahatı için hile ve bahane ile timarlarından feragat eyleyüb bir ahar timara ziyade ile talib olub bu bahane ile ekseriya sipahiler kendüye terakki etdürürler.* Ld. Douglas A. Howard, *Ottoman Administration and the Timâr System: Sûret-i Kânünnâme-i ‘Osmânî Berây-i Timâr Dâden.* *Journal of Turkish Studies* 20 (1996) 108, 14.ş; Akgündüz, *i. m.* IV. 578, 581.

¹⁴ *Min bad zuama ve erbab-i timardan anun gibi terakki eylemek bahanesiyle tasarrufında olan timardan feragat ederse makbul tutmayub elindeki timarın kemakan tasarruf etdürüb bu tarik ile sipahiye terakki etdürmekden ziyade hazer eyleyeler.* Ld. Howard, *Ottoman Administration*, 108, 14.ş. Az 1537. áprilisi nagy timár-rendelet lényegében elismétli ezeket a rendelkezéseket: Howard, *Ottoman Administration*, 104–105, 13.4.–13.4.3.ş.

¹⁵ *Ve sipahiye bir kaç yüz akçe terakki eylemek için timarın ahara satub ve yılda iki üç defa timar vermek caiz değıldür.* Ld. Howard, *Ottoman Administration*, 103, 12.5ş; Akgündüz, *i. m.* IV. 583–584. A dátumhoz: Grignaschi, *i. m.*, 123/2. jegyzet: 1549; 125/6. jegyzet: 1539 (a párizsi BN Fonds ancien turcs No. 35. kézirat alapján).

Ezért megerősítik egyrészt az 1531. évi rendelet azon kitételét, hogy a birtokát elcserélni kívánó személyt tegyék mázullá, s csak akkor kaphasson új timárt, ha az előzőt már a szükséges okiratokkal eladományozták, nehogy két timárt birtokoljon egyszerre; másrészt azt a korábbi rendelkezést, hogy senki sem mondhat le a birtokáról addig, amíg legalább egyévi jövedelmét be nem szedte. A rendelet végül – az előbbiekkal látszólag ellentmondásban – leszögezi, hogy mikor a mázul záimok és szpáhik (függetlenül attól, hogy központi vagy beglerbégi adományként) ismét javadalmat kapnak, akkor a záimoknak 1000, a szpáhiknak 400–500 akcse többlet (*ziyade*) adható.¹⁶

Úgy tűnik, itt tárulkozik fel az a „rés”, lehetőség, amely a lemondásokat motiválhatta, és a timárokkal való kereskedést ösztönözhatta. Ez egy olyan, elsősre furcsa elv, szabály vagy inkább szervezeti modell, amelyet nemcsak a timár-birtokosok körében, hanem az oszmán társadalom más csoportjainál is alkalmaztak. Arról van szó, hogy a központi hatalomnak már a század elejétől szembe kellett néznie az állami állások, hivatalok és katonai posztok iránti túlkereslettel, amely idővel csak fokozódott, és egyre nagyobb társadalmi feszültségeket gerjesztett. Ezért vezették be vagy inkább fejlesztették tovább a már régóta létező *mülazemet* (‘sorban állás, kísérés, várományosság’) intézményét mind a timár-rendszerben, mind más állami karrierpályákon, így a vallástudósok rendjében is.¹⁷ A *mülazimtól* (‘várományos’) elvárták, hogy akár első állása megszerzéséért, akár az állása elvesztése és mázullá válása utáni újabb poszt vagy birtok elnyeréséért folyamatosan megjelenjék és „előszobázzék” az előjárójánál (a timárosok a beglerbégnél, a kádik a kádiaszkerekénél).¹⁸ Az a mázul szpáhi és az a 12. életévét betöltött szpáhi-fiú, aki hét éven belül nem kért (új) javadalmat, nem vett részt hadjáratokon és más szolgálatban, elvesztette a birtokigénylésre való jogát, és kiesett a szpáhik társadalmából. Ám ha szorgosan látogatta az előjáró „kapuját” (udvarát), akkor akár hét éven túl is kaphatott

¹⁶ *Ve şol sipahiler ki ziamete mutasarrif iken mazul ola dahi ahar ziamet tevcih olunmalu ola beglerbeği canibinden nihayet bin akçe değeni ziyade tevcih olunmak caizdür. Ve tezkereli timar tasarruf edenlere ve beglerbeği beratıyle timar yeyenlere dahi mazul olub ahar timar verilmeli ola anun gibilere nihayet dörtyüz ve beşyüz akçe ziyade verile. Andan ziyade verilmeye.* Ld. Howard, Ottoman Administration, 103, 12.5.3–4.§. Mint már Grignaschi rámutatott (*i. m.*, 123/2. jegyzet), ezt az összeget (nála a szpáhik esetében 300–500 akcsét) később (valószínűleg 1568-ban) Szelim szultán 500, illetve 300 akcséra csökkentette; a szöveget ld. Howard, Ottoman Administration, 110, 15.2.3.§. Érdekes, hogy egy ugyanezen évben (1539. július 30-án) kiadott másik parancsban kategorikusan megtiltották, hogy a magukat harcban kitüntettekén kívül bárkinek többlettel adjanak timárt (ld. Beyazit Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin 1970, fol. 130r). Ám úgy látszik, ezt vagy nem tartották be, vagy időközben elfelejtkeztek róla.

¹⁷ Erre már Grignaschi is felfigyelt (*i. m.*, 124); vö. Röhrborn, *i. m.*, 52–54.

¹⁸ A vallástudósok rendjének *mülazemet*-rendszeréről újabban ld. Ercan Alan, Yeni bir belgeye göre XVI. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı mülazemet sistemi. *Osmanlı Araştırmaları* 49 (2017) 89–124.

timárt, ha addig nem sikerült neki.¹⁹ A várományosi lét nehézségeit, szűkösségét igyekeztek némileg ellentételezni azzal az imént említett kedvezménnyel, hogy nemcsak a korábbi birtokkal egyenértékű (*bedel*) új timárt adtak neki, hanem ehhez még a záimoknál 1000, a timárosoknál 500 akcse többletet is (illetve, mint említettem, később 500, illetve 300 akcsét). Ezt a „rést” használták ki azok, akik lemondtak timárjukról, és számunkra ismeretlen összegekért eladták azt más várományosnak, aki nyilván épp az eladótól értesült arról, hogy a birtok hamarosan „megüresedik” (*mahlul*), s így másokat megelőzve kérvényezheti azt a beglerbégnél vagy az isztambuli udvarban. Ha valaki ráállt erre az „üzletre”, és évente eladott két-három timárt (ahogy a fentebb idézett rendelet állítja), akkor tisztes keresetre tehetett szert anélkül, hogy a katonai szolgálat veszélyeit vállalnia kellett volna.

A lemondókat egy másik „szabály” vagy „modell” is segítette machinációikban, amely szintén arra ösztönözte az állam embereit, hogy időnként lemondjanak posztjukról. Ezt a modellt a körzeti kádik kinevezési gyakorlata segít jobban megértenünk. A szlavóniai Gorján (Gara) kádihivatalára szóló kinevezési parancs kivonatában a következőt olvashatjuk: „Mikor az ön szolgájának, Mevlána Mehmednek, aki napi 45 akcsével Gorján kádija volt, szolgálati ideje a végéhez közeledett, lemondott azzal a kéréssel, hogy a törvény szerint fizetésemelést adományozzanak neki. Helyét az ön szolgája, az a Mevlána Ahmed kérte napi 45 akcsével, aki napi 40 akcsével a pancsovai bírósági kerülettől vált meg, s több mint egy évet töltött visszavonultságban.²⁰ Ekkor megvizsgálták, s mivel minden módon alkalmasnak és méltónak találták, az adományozási kérelmet előterjesztették a magas trónus lábához, mire [az állást] neki adományozták.”²¹

A szóban forgó kádi tehát, sok más pályatársához hasonlóan, nem várta ki a szolgálati idő (ekkoriban három év)²² lejártát, hanem ahhoz közeledvén, lemondott, amiért fizetésemeléssel jutalmazták. Miért volt ez jó? A kádinak azért, mert következő állomáshelyén, miután letöltötte a kötelező várakozási időt, magasabb fizetéssel kezdetet. Az államnak azért, mert átmenetileg megspórolta a kádi fizetésének egy részét, a rendszernek meg azért, mert egy másik kádi hamarabb juthatott hivatalhoz. A timár-rendszerrel való párhuzamosság

¹⁹ Howard, *Ottoman Administration*, 107, 14.4§.

²⁰ A szolgálati idő letelte után a kádiknak és a medreszék tanárainak meghatározott ideig várniuk kellett, míg újra állásért jelentkezhettek. Ezt az időt nevezték *infisal*nak ('elkülönülés, visszavonulás, lemondás').

²¹ *Yevmi kirk beş akçe ile Goryan kadısı olan Mevlana Mehmed daileri müddeti tamam olmağa karib oldukda kanun üzere terakki sadaka buyurılmak ricasıyle fariğ olub yerine yevmi kirk akçe ile Paņcova kazasından munfasil olub bir yıldan ziyade zaman-i infisali olan Mevlana Ahmed daileri yevmi kirk beş akçe ile talib oldukda imtihan olumub her vechle mahal ve layık olmağın sadaka buyurılmak ricasına paye-i serir-i alaya arz olundukda sadaka buyurıldı.* İstanbul, Müftülük Arşivi, Kadıasker ruznamçeleri, Rumili No. 3, 15 (1586. január 2.).

²² Halil İnalçık, *The Rūznāmçe Registers of the Kadıasker of Rumeli as Preserved in the Istanbul Müftülük Archives.* *Turcica* 20 (1988) 261.

teljesen nyilvánvaló: a javadalomról való lemondás engedélyezésével vagy ösztönzésével az állam a timár-birtokosok közötti rotációt, illetve annak gyorsítását igyekezett előmozdítani, akár csak a kádiknál. A lemondók folyamatos birtokkiválata enyhítette (persze csak átmenetileg) azt a nyomást, amelyet a jogosultak és a várományosok fejtettek ki a hatóságokra és az egész prebendális rendszerre.²³ A természetes okokból (halál, kiöregedés stb.) bekövetkező üresedések, a katonai szolgálat elmulasztásáért büntetésképp kiszabott birtokelkobzás/letétel (*mazul, sefere gelmediük*) mellett a „lemondás” volt a harmadik nagy forrás, amelyből meríthettek a fogyni nem akaró igénylők legalább egy részének kielégítésére és a már bent lévők gondjainak enyhítésére.²⁴

A központi hatalom, mint a fentebb idézett rendeletekből látható, ismerte és korlátozni próbálta a rendszerből fakadó problémákat, a szaporodó visszaéléseket: az adományozásra vonatkozó feljegyzések, adománylevelek, kiutalási időpontok hamisítását, az előjárók lekenyerezését, a nepotizmust, a nagyobb birtokok törvénytelen feldarabolását, a termelő népesség kiszípolozását, a timár-birtokos szpáhik harcképességének csökkenését stb. Ajn Ali a timár-rendszerről szóló híres értekezésében (1607) kíméletlen pontossággal összegezte a hadügyi következményeket: „Ne legyen elrejtve, hogy mindenki elsajátította a timárral való üzletelés művészetét és a harcért járó javakkal való kereskedést. Van, hogy a [timárt] adománylevéllel, van, hogy utalvánnyal és feljegyzéssel veszik birtokba. Egyikről lemondanak, szereznek másikat. A ziámetek és a timárok többségét bátor és alázatos szolgák nevére szerzik meg. De az afféle bátrak és alázatos szolgák csak névleg vannak meg, testileg nincsenek jelen. A hadjárat és a szolgálat idején a nyomukat sem látni.”²⁵ A társadalmi következményekről csak egyetlen adat: elképzelni is nehéz, hogyan élte túl az 1581–1591 közötti bő tíz évet annak a hatvani szandzsákban fekvő, tíz településből álló ziámet-

---

²³ A rendszerbe bejutni kívánó önkéntesekről ld. Fodor Pál, Önkéntesek a XVI. századi oszmán hadseregben (az 1575. évi hadjárat tanulságai). *Hadtörténelmi Közlemények* 109 (1996/2) 55–81.

²⁴ A lemondás a várkatonák körében is rendkívül gyakori volt, s a posztok (*gedük*) betöltőinek nyomon követése a timárosokéhoz hasonlóan sok gondot okozott. 1583 elején a szultáni tanács arra intette a szandzsákbégeket, hogy a lemondások miatt és más okokból megüresedő várkatonai állásokra csak a beglerbégeken keresztül terjesszenek elő jelölteket, mert különben a kinevezések keresztezik egymást, követhetetlenekké válnak, ami zűrzavarhoz és állandó vitákhoz vezet. Ld. BOA Mühimme defteri 48, 278/802 (991. muharrem 6./1583. január 30.).

²⁵ *Hafı olmaya ki herkes timar bazırganlıđın sanaat ve mal-i mukatele ile ticaret etmeđi adet edinüb kimini berat ile ve kimini tahvil ve tezkere ile zabt ederler. Birin ferađ edüb birin alurlar, ekser-i ziamet ve timarlar dilaver ve çaker namuna zabt olunur. Lakin ol makule dilaver ve çaker mevcudü'l-isim ve madumü'l-cisim olub sefer ve hizmet zamanında kımse görünmez.* Ayn Ali, *Kavanin-i Al-i Osman der hulasa-i mezzamin-i defter-i divan*. İstanbul, Fatih Kütüphanesi 3497, fol. 30r–v. Az idézett részlet a végleges változattól kimaradt. Az értekezés kritikai kiadását Dávid Géza és Douglas A. Howard készíti, a kéziratokat az ő szívességükből használhattam.

birtoknak a termelő népessége, amelynek ez idő alatt (leginkább a lemondások miatt) több mint 20 birtokosa volt.²⁶

Hogy mennyire kényszerről és megoldhatatlan problémáról volt szó, azt mindennél jobban megvilágítja az a levélváltás, amelyre 1585-ben került sor a szultán, III. Murád (1574–1595) és a nagyvezír között.²⁷ Érdemes egészében idézni:

A jelentéktelen szolga jelentése a következő: felségedtől nemes feljegyzés érkezett, melynek boldogságos tartalma szerint azt hallani, hogy „lemondás” címén timárokat és ziámeteket árulnak. Ezért azt az engedelmességet követelő parancsot adta ki, hogy mostantól fogva a timárokról és a ziámetekről ne mondjanak le; hogy amíg nem tesznek róla jelentést [az udvarnak], a beglerbégek és a birodalmi defterek tárházának biztosa a defterekbe ne jegyezze be [a lemondásokat]; hogy azoknak a timárjait és ziámetjeit, akik le akarnak mondani róluk, csatolják a szultáni hászokhoz; hogy azoknak a timárját és ziámetjét, akik három éven belül mondtak le róluk, csatolják a szultáni hászokhoz, és háromévi jövedelmüket vételezzék be a nagyúri kincstárba; hogy ezentúl ilyen módon járjanak el, s ettől semmiképpen se térjenek el. A parancs és a rendelkezés a boldogságos padisah őfelségét illeti meg.

Ám világot átfogó királyi tudomása előtt nem titok, hogy kegyes atyái és nagy elődei – Allah világítsa meg a bizonyítékaikat! – nemes idejétől mostanáig a záimok és a timár-birtokosok azért mondtak le a ziámetjeikről és a timárjaikról, mert azok nem a körzetükben (értsd: a szandzsákjukban) feküdtek, vagy értéktelenek voltak és keveset jövedelmeztek, vagy nem érték el az adományozott összeget, s csupán az adományozott összeggel egyenértékű és a körzetükben fekvő birtokot szereztek [helyettük]. Ugyanakkor a régi törvény szerint tilos, hogy valaki a sok éven át birtokolt timárjáról vagy ziámetjéről éppen a hadjárat elrendelésekor, a szolgálat alóli kibújás érdekében mondjon le. Az efféle törvénysértők esetében valóban lehetséges, hogy jövedelmük egy részét erővel elvegyék. A törvényes lemondás a kincstári vagyon szempontjából is nagyon hasznos, mivel az adományleveleket kérelmező feljegyzések és a többi parancs után járó illetéket is a kincstár számára szedik be.²⁸ Vagyis úgy gondoljuk, hogy amennyiben a régi törvény szerinti lemondást megszüntetnék, abból a kincstári vagyonra nézve több kár származnék, mint haszon. Az efféle, a

---

²⁶ Hegyi Klára, *A hatvani szandzsák* (kézirat, előkészületben, köszönöm a szerzőnek, hogy használhattam). Hegyi adatokkal gazdagon megtámogatva bemutatja, hogy az 1580-as évekre a timárokkal való üzletelés milyen elképesztő méreteket öltött a magyarországi határvidéken.

²⁷ A nagyvezír ekkor Özdemiroglu Oszmán pasa volt.

²⁸ Ezeket a javadalom nagyságától függő illetékeket ld. Howard, *Ottoman Administration*, 98–102, 10–11.§.

régi törvény szerint lemondók javadalmát hász-birtokká tenni és jövedelmét elvenni új szabályozás volna. Úgy véljük, hogy felséged igazságos idejében a régi szabályozással ellentétes dolgot bevezetni kiváltképpen nem hasznos, jobb megbocsátást gyakorolni. Azonban jó ideje [szokás] már, hogy azoktól, akik az általuk birtokolt timárról és ziámetről csupán akkor mondanak le törvényellenesen, a hadjárattól félve, amikor elrendelik a hadjáratot, a bevételüket erővel elveszik, vagy a javadalmukat felséged hász-birtokká teszi. Ugyanis régi törvény, hogy az efféléket, akik a nagy hadjáratokra nem vonulnak be, a szolgálatot nem látják el, és a mustrákon nem jelennek meg, hadjárattól függően a javadalmuktól oly módon fosztják meg, hogy olykor egyévi, olykor kétévi jövedelmüket elveszik, vagy pedig nem kapnak többé javadalmat. A 993. év áldott ramazán 13-án (= 1585. szeptember 8.).

A nagyúri leirat másolata: „Azoktól, akik a hadjárat alól kibújva mondanak le timárjukról és ziámetjükéről, a ziámetjüket és a javadalmukat vegyék el! Ugyanígy legyen azokkal, akik zsoldot húznak! S ugyanígy legyen azokkal is, akik a mustrákon nem jelennek meg!”²⁹

Úgy látszik, a sokszor rossz irányba tartó uralkodóként ábrázolt III. Murád szultán egy adott pillanatban felelős államférfiként viselkedett, és eldöntötte, hogy egyszer s mindenkorra leszámol a *feragat* intézményével. Nem tudhatjuk, csak feltételezhetjük, hogy ebben szerepet játszott az a tény is, hogy a rendszer fő haszonélvezői átmenetileg a tartományi kormányzók (beglerbégek) lettek, akik a *feragatot* arra használták, hogy többnyire saját embereiknek játsszák át a „megüresedett” javadalmakat.³⁰ A nagyvezír azonban a tartományi elit és hadsereg védelmére sietett, és úgy tűnik, érvei meggyőzték és visszavonulásra készítették az uralkodót. Miközben elismerte, hogy a hadjáratokat megúszeni akarók lemondásait nem szabad elfogadni, és szolgálati birtokuk (vagy azok egy részének) elvételével kell büntetni őket, kiállt a rendszer egészének fenntartása mellett. Szerinte ugyanis a birtokosok csak jogos sérelmeik (a birtok kedvezőtlen területi elhelyezkedése, alacsony jövedelmezősége, a kiutaltnál kisebb értéke) orvoslására élnek ezzel az eszközzel. Valószínűleg az is hatott, hogy felvillan-

---

²⁹ BOA Kepeci 246, 3. Az eredeti szöveg latin betűs átírását ld. a Függelékben.

³⁰ *Ve bir mazul sipahinin müddet-i azli iki sene olmayınca müteveffadan timar verilmez. Amma feragatden almağa men yo[k]dur. Hemen müteveffadan verilmekdedür [recte: verilmek memnudur]. Sebebi budur ki beğlerbeğiler kendü adamlarına himayet edüb müteveffadan kendü mazul adamlarına bir timar verüb eğlenmeyüb ol timarı ahara fūruht edüb müteveffadan bir timar dahi mahlul olsa yine ol timarın fūruht eyleyen kimesneye timar verdüklerine binaen bu kanunı ihtiyar eylemişler ki iki seneye denlü bu makulelere müteveffadan timar olmayınca bi-kes olan fukaraya timara dest-i res hasil ola.* Ayn Ali, *Kavanin*, Fatih Kütüphanesi 3497, fol. 16r–17v; vö. Akgündüz, *i. m.* IX. 64.

totta a birtokosváltozásokból befolyó kincstári illetékek kiesésének veszélyét, mert az uralkodók a bevétel csökkenését túrték a legnehezebben.³¹ Mentalitás-történeti szempontból érdekes és fontos, hogy a nagyvezír nem mulasztotta el aláhúzni a „régí normák” követésének és az „újítások” elkerülésének fontosságát sem, ami mindig hatásos érvnek számított az oszmán kormányzati filozófiában. Ugyanakkor a *feragat*nak olyan természetes és jogos módjára, mint amikor a kiöregedett és harcképtelenné vált szpáhik a fiaik javára mondtak le,³² meglepetésre nem hivatkozott.

Végül is a nagyvezír elérte, hogy a szultán csak a hadba vonulási parancsnak nem engedelmessé birtoktól való megfosztását rendelje el. Így aztán maradt minden a régiben, a vad körfogás folytatódott. Hosszú távon mégis Murád szultánnak lett igaza: a birodalom kormányzati és adórendszerének átalakulása folytán a timárok fokozatosan állandósultak és örökölhetővé váltak,³³ ami egy idő után feleslegessé tette a *feragat* intézményét is, legalábbis abban az eltorzult formájában, ahogyan a 16. század második felében előttünk áll.

FÜGGELÉK

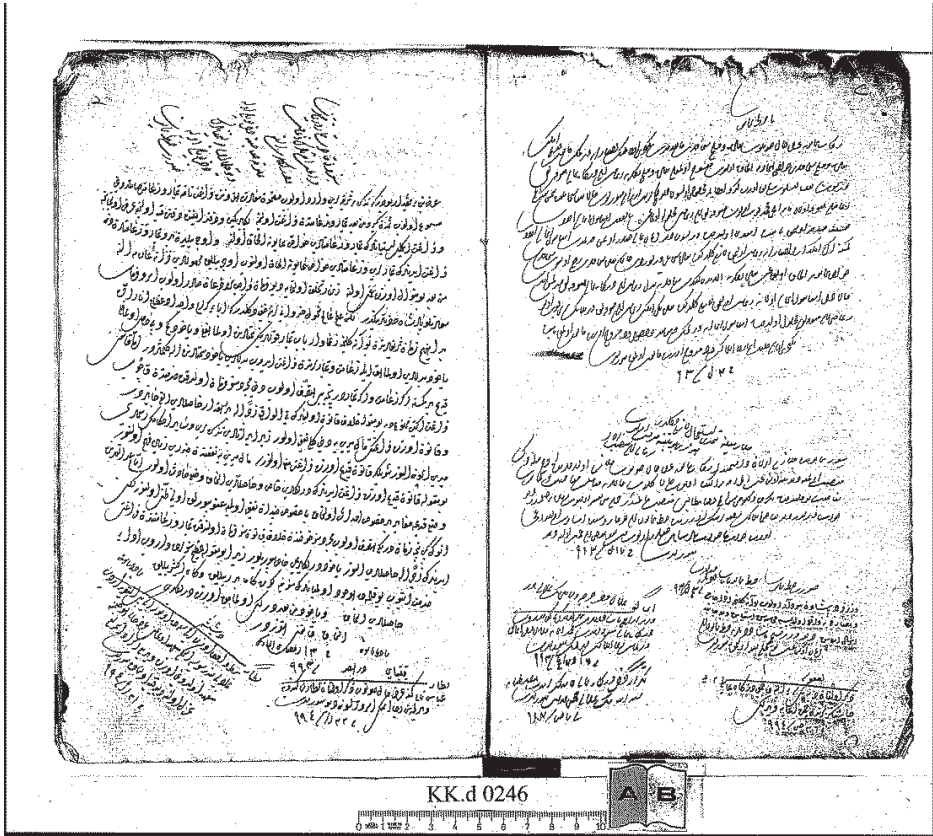
*A nagyvezír felterjesztése a szultánhoz és az uralkodó parancsa
a szolgálati birtokokról való lemondásokról (1585. szeptember 8.)
(BOA Kepeci 246, 3, ld. 1. kép)*

Arz-i bende-i bi-mikdar budur ki: tezkere-i şerifeleri varid olub mazmun-i saadet-makrunında feragat namına timar ve ziamet satıldığı mesmu olub şimden girü min bad timar ve ziametden feragat olunmaya beğlerbeğide ve defter emininde deftere kayd olunmaya arz olunmayınca; ve feragat eylemek isteyenlerün timar ve ziametleri havass-i hümayuna ilhak oluna; ve üç yıldan berü timar ve ziametlerden feragat edenlerün timarları ve ziametleri havass-i hümayuna ilhak olunub üç yıllık mahsulleri hizane-i amireye alına; min bad bu minval üzere amel oluna zinhar tahallüf olunmaya deyü

³¹ Az érv némileg álságos volt, mert a valóságban elég szerény összegek forogtak kockán. A kinevezési okiratokért (*berat*) és a feljegyzésekért/felterjesztésekért (*tezkere*) fizetendő illetékek a 16. század folyamán (1509–1583 között) a központi kincstár bevételeinek 0,68–2,45%-át tették ki. Az e címeiken beszedett legalacsonyabb összeg 30 169 arany volt (1524–1525), a legmagasabb 112 790 (1582–1583). Az 1567–1568-as kiugróan magas (181 119 arany) bevételt nem vettem figyelembe, mert az erre vonatkozó adat nem megbízható. Az akcsében megadott összeget magam számoltam át aranyra (1 arany = 59 akcse). Az adatokat ld. *Osmanlı maliyesi. Kurumlar ve bütçeler 1.* Haz. Mehmet Genç–Erol Özvar. İstanbul, 2006, 172, 204.

³² *Ve bir sipahi pir ve natıvan olub sefere iktidari olmamağıle hal-i hayatında timarın oğluna ferağ murad eylese kendüye min bad dirlik olmamak üzere verilir.* Ayn Ali, *Kavanin*, Fatih Kütüphanesi 3497, fol. 20r.

³³ Erről ld. Dávid–Fodor, *i. m.*, 485–490.

KK.d 0246

1. kép. BOA Kepeci 246, 3.

ferman-i vacibü'l-izan sadır olub emr ve ferman saadetlü padişah hazretleriniündür. Lakin ilm-i alem-şümül-i hüsvanilerine hafı değıldür ki aba-i kiram ve ecdad-i izam – enara'l-lahu berahinhum – zaman-i şeriflerinden bu ana gelince zuama ve erbab-i timar kullarınun [dirlikleri] semtlerinde olmamağla veyahud kem ve bi-hasil olmağla yahud bedelleri olmamak ile ziamet ve timarlarından feragat edüb bedelleri yahud semtlerinde ele gelmişlerdür. Amma kanun-i kadim bir kimesne eğer ziamet ve eğer timardur nice yıl mutasarrıf olub dahi mücerred sefer ferman olduğda hidmetden kaçub feragat etmek memnudur. Bu makule hilaf-i kanun olanların fi'l-vaki zecren-leh birer mikdar hasılları alınsa caizdür. Ve kanun üzere feragatün mal-i miriye dahi külli nefi olur. Zira beratları tezkereleri ve sair ahkamun resimleri miri için alınur. Şöyle ki kanun-i kadim üzere feragat men olunursa mal-i miriye nefinden zararı ziyade fehm olunur. Bu makule kanun-i kadim üzere feragat edenleriün dirlikleri has ve hasılları alınmak vaz-i hadis olur. Eyyam-i adaletlerinde vaz-i kadime muğayir bir husus ihdas olunmak ba-husus çendan nefi olmaya afv buyurılmak evla zann olunur. Lakin anun gibi nice zamandır ki mutasarrıf olub mücerred sefer havfinden hilaf-i kanun sefer ferman olduğda

timar ve ziametinden feragat edenlerün zecren-leh hasılları alınur yahud dirlikleri has buyurılır. Zira bu makule azim seferlerde varub eda-i hidmet etmeyüb yoklamada mevcud olmayanların seferine göre gah birer yıllık ve gah ikişer yıllık hasılları alınmak veyahud min bad dirlik olmamak üzere dirlikleri alınmak kanun-i mukarrerdür. Fi 13 ramazanü'l-mübarek sene-i 993.

Suret-i hatt-i hümayun: Seferden kaçub timar ve ziametden feragat edenlerün ziamet ve dirlikleri alına. Ulufe sahibine dahi böyle ola. Ve yoklamalarda bulunmayanların dahi böyle ola.

A peculiar Ottoman institution: “renunciation” (*feragat*)

Pál FODOR

Renunciation from centrally and provincially assigned military fiefs or prebends (*timar*), had become a widespread practice among Ottoman prebend-holders by the mid-sixteenth century. The study points out that the frequent renunciations were in fact motivated by hard business considerations: the timariots renounced only to sell their prebend to other claimants and apply for another *timar* with a higher income. A prebend-holder who went into this seriously and sold two or three *timars* a year could make a good living without performing military service. The central authorities were aware of, and tried to limit the problems and proliferating abuses of this system, but their attempts were of no avail. By the eighties of the sixteenth century, the “trade in *timars*” had degenerated, causing so much damage to taxpayers that the sultan had decided to end this system. In 1585, he ordered the abolition of “renunciation”, but the then grand vizier dissuaded him from doing so, claiming that it would cause more trouble than if it was kept. Thus, the institution of “*feragat*” eventually survived, causing an immeasurable amount of trouble to the Ottoman state and society.